

تعامل اسلام و ایران در گستره تاریخ

(مجموعه مقالات، سخنرانیها و میزگردها)

جلد دوم

به اهتمام: هادی وکیلی

تهاد نمایندگی مقام معظم رهبری در دانشگاه فردوسی مشهد

سهم دهقانان و دبیران در انتقال میراث ایران به جهان اسلام

عبدالله همتی گلپایگان*

اعراب به هنگام حمله به سرزمین ایران گرچه در میدان شمشیر بر ایرانیان غلبه یافتند؛ اما پس از چندی که نوبت به عرصهٔ قلم رسید، در این میدان در برابر قوم مغلوب زانو زدند. در پی آن اسلام با ظرفیتها و قابلیت‌های فراوان خویش، از طریق درآمیختن با فرهنگ و تمدن ایرانی بستر مناسبی را فراروی طالبان کمال گشود. بدین‌گونه، آداب و سنت‌های ایرانی همچنان استوار باقی ماند، چرا که ایرانیان و به طور مشخص دهقانان و دبیران، سعی وافری برای حفظ آنها داشتند. این دو گروه در خدمت حاکمان عرب درآمدند و با مهارت خاصی نهادها و سازمان‌های پس از اسلام را، براساس الگوی ایرانی شکل دادند.

در عصر ساسانی، دهقانان و دبیران از طبقات ممتاز جامعه بودند. گروه نخست بیشتر پایگاه لشکری داشتند و گروه دوم در ردیف دیوانیان به شمار می‌رفتند. از قراین چنین برمی‌آید که دستگاه‌های روحانی، سپاهی و دیوانی عصر ساسانی با یک‌دیگر در آمیخته بوده است؛ اما اینکه این آمیختگی تا چه اندازه بوده، کاملاً روشن نیست. گرچه از دبیر بزرگ به عنوان رئیس دیوان یاد شده؛ ولی بسیاری از وظایف دیوانی را موبدان نیز انجام می‌دادند.^۱

دبیران و دیگر اعضای تشکیلات دیوانی ساسانیان دارای نفوذ بسیار بودند، به ویژه در اواخر این عصر که پادشاهان به سرعت در حال تغییر بودند و دستگاه روحانی نیز به انحطاط گراییده بود، اغلب موبدان به دیوانیان پیوستند. بدین‌سان بر استواری موقعیت دبیران و اهمیت آنان افزوده شد. گفتنی است در پایان عصر ساسانی، اصلاحات خسرو اول ملقب به انوشیروان نیز در ارتقاء و اهمیت یافتن این طبقه مؤثر بوده است. هنگامی که اعراب بر قلمرو ایران دست یافتند، دبیران را افراد شایسته‌ای دیدند که استعداد آن را داشتند تا سرزمین‌های مفتوحه را اداره کنند. در دورهٔ اسلامی آنها به تدریج به چنان جایگاهی رسیدند که فقها، دبیران و کتاب‌رایی در برابر خود یافتند که نفوذ آنان را در

*. عضو هیأت علمی دانشگاه فردوسی مشهد.

دستگاه خلافت، سخت مورد تهدید قرار می‌دادند.^۲

در سازمانهای دوره ساسانی، طبقه دبیران به تناسب کارهایی که بر عهده داشتند به دسته‌های مختلف تقسیم می‌شدند. در نامه تنسر از «کتاب رسائل، کتاب محاسبات، کتاب اقصیه و سجالات و شروط و کتاب سیر» سخن رفته، اطباء، شعرا و منجمان نیز در ردیف این طبقه یاد شده‌اند.^۳ بلاذری هم به برخی از دبیران عصر ساسانی همچون صاحب الزمام که مهرداد سلطنتی بوده، اشاره کرده است.^۴

می‌توان گفت دبیران را به هفت طبقه تقسیم کرده بودند: ۱- داد دبیر یا دبیر احکام حقوقی ۲- شهر آمار دبیر یا دبیر مالیات و درآمد کشور ۳- کدک آمار دبیر یا دبیر درآمد ویژه پادشاه ۴- کنز آمار دبیر یا دبیر خزانه ۵- آخور آمار دبیر یا دبیر اصطبل شاهی ۶- آتش آمار دبیر یا دبیر آتشکده‌ها ۷- روانگان آمار دبیر یا دبیر اوقاف و امور خیریه. در هر حال در عصر ساسانی دبیران از ارکان مملکت بودند؛ از این رو شغل دبیری به خاندانهای اشراف و بزرگ‌زادگان اختصاص داشته است.^۵

پادشاهان ساسانی امور دیوانی و دبیری را فقط به خاندانهای برگزیده و اشراف واگذار می‌کردند. این حرفه‌ها اغلب در میان آن خاندانها به طور ارثی منتقل می‌شد. در عصر اسلامی بعضی از این دودمانها همانند گذشته کارهای دیوانی را برعهده داشتند. ابن حوقل در این باره چنین می‌گوید: «مردم فارس را آیینی پسندیده است و آن بزرگ داشت خاندانهای قدیمی و گرمای داشت و بزرگان و مُنعمان است. در آنجا خاندانهایی است که کارهای دیوانی را از روزگار قدیم تا این زمان از یکدیگر ارث می‌برند.»^۶ بدین گونه روشن می‌گردد که تسلط اعراب بر ایران جنبه صوری داشته و آنان برای تدبیر امور، اغلب ناچار می‌شدند نظام سابق را حفظ کنند.

دهقانان (دهخدایان)

دهقانان یعنی مُلک‌داران (دارنده حداقل یک ده یا روستا) در عصر ساسانی و حتی قبل از آن، گروه اجتماعی خاصی در جامعه ایران به شمار می‌رفتند. اینان به منزله چرخهای ضروری اقتصاد و دولت بودند. ظاهراً این گروه در جنگ با اعراب فعالیت مهمی از خودشان ندادند و به منظور حفظ مقام و شأن خود، با امیران عرب کنار آمدند و با آنان در زمینه جمع‌آوری خراج و وصول مالیات پیمان بستند. بدین‌سان دهقانان با نفوذ در دستگاه سیاسی و اداری مسلمانان، برای احیای سنتها و آداب مدنی ایران کوشیدند.^۷

در عصر ساسانی ایالتهای کشور به لحاظ مقتضیات اداری به بلوکات تقسیم می‌شد. هر یک از این بلوکات تحت حکومت یک نفر شهریک بود که از میان دهقانان انتخاب می‌شد؛ ریاست ده به